

Варто підкреслити, що автор монографії, досліджуючи аксіологічно полярні уявлення та стереотипи, зумів зайняти стосовно них відсторонену дослідницьку позицію й об'єктивно оцінювати різновекторні цивілізаційні впливи. Звідси слов'янськість, європейськість чи азіатськість історичних явищ у його інтерпретаціях позбавлені негативної чи позитивної конотації.

Вважаємо доцільним висловити тут свої суб'єктивні побажання. Насамперед вартувало б більше уваги приділити висвітленню цивілізаційних поглядів українських вчених-гуманітаріїв, науково-дослідницька діяльність яких була дотичною до українського історіографічного процесу. Йдеться насамперед про такі постаті, як І.Франко та А.Кримський, оскільки обидвом належить вагома роль у генезі української цивілізаційної думки. Доречним було б також розширення компаративної лінії української цивілізаційної думки шляхом зіставлення її із цивілізаційними дискурсами у сусідніх історіографічних традиціях (насамперед польській та російській). Рецензована монографія істотно виграла б, якби її доповнити науковим апаратом, зокрема іменним та географічним покажчиками. А загалом не сумніваємось, що цілком новаторське й глибоке наукове дослідження Івана Куцого «Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою» невдовзі знайде свого зацікавленого рецепієнта. Появу цієї книги розглядаємо підсумком вагомому етапу у студіюванні проявів української цивілізаційної ідентичності в історіографії. Водночас вона дасть поштовх до студіювання цивілізаційної ідентичності як на інших етапах українського історіографічного процесу, так і в позаісторіографічних сферах.

Віталій Яремчук

ЯК ТЕРНЕРОВА ПАРАДИГМА АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІЇ СТАЛА ЗДОБУТКОМ СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

(Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / Наук. ред. Л. Зашкільняк. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут критики; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – К.: Критика, 2015. – 376 с.)

Теорія фронтиру Фредерика Тернера від часу своєї появи у кінці XIX ст. і до сьогодення становить чималий евристичний потенціал не лише у справі дослідження власне американської історії, але й у компаративних студіях щодо інших історичних локусів, розкиданих по всьому світу. Українська історіографія, попри досить привабливу перспективу вписати власний історичний процес у згадану модель, ще до недавнього часу практично не цікавилась нею. Виходячи навіть з цієї обставини, монографічне дослідження І.П. - Чорновола, який здійснив досить вдалу теоретичну рефлексію, реконструювавши важливий сегмент світового історіографічного процесу видається цілком піонерним. Значення рецензованої книги незрівнянно зростає якщо врахувати, що це перше комплексне дослідження вказаної теми не лише в українській, а і в світовій історичній науці.

Представники історичного цеху вже звернули увагу на цей важливий текст. На нинішній час вийшли рецензії Владислава Грибовського та Інни Булкіної. Проте осмислення доробку Ігоря Чорновола, вочевидь, лише починається, тому вважаємо на часі запропонувати і наш огляд.

Рецензований текст цілком відповідає формальним ознакам наукової монографії. Визначення актуальності, мети, дослідних завдань, об'єкта та предмета дослідження, наукової новизни отриманих результатів, їхнього практичного застосування не викликають суттєвих заперечень. Структура книги підпорядкована меті та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, трьох частин (14 підрозділів), висновків, бібліографії та комбінованого покажчика (у якому поєднані іменний та географічний складник).

Цілком можна погодитися з автором, що наукова новизна монографії полягає у тому, що у ній вперше комплексно узагальнено досвід студіювання компаративних фронтірів, передовсім у розрізі його теоретичного осмислення. При цьому автор продемонстрував чи-

малі когнітивні можливості нових і традиційних методологічних підходів, що дозволило йому досить точно визначити основні тенденції розвитку вказаної дослідної парадигми.

Усі розділи та підрозділи монографії виглядають цілком логічними і продуктивним, містять вагому історіографічну інформацію. Доречно відмітити, що фактичний виклад матеріалу дослідник органічно супроводжує зрілими теоретичними міркуваннями, зокрема щодо трансформації базових підходів до теорії фронтиру, еволюції понятійного апарату, формуванню нових концепцій щодо вказаної проблематики.

Заслуговує на увагу авторський аналіз етимології поняття «фронтір» та встановлення його відповідників у різних мовах світу. При цьому він намагався виявити ступінь впливу герменевтичних досліджень у цій галузі на компаративістські студії фронтиру. Окремо розглянуто новації внесені свого часу лордом Керзоном у сприйняття європейцями поняття кордонів (т.зв. «наукові кордони» як важливий націоналістичний атрибут). Ліми Стародавнього Риму, на думку автора, треба вважати найдавнішим прообразом поняття «фронтір». Середньовічні фронтири у дискурсі Люсьєна Февра, Данієла Павера та інших медієвістів обертаються навколо поняття «військового кордону», «марки» та інших відповідей порубіжних територій, які межують із ворогом. Автор подає виважену інтерпретацію стосовно використання фронтирної термінології в Україні, Польщі та Росії. У підсумку він схиляється до перекладу поняття *frontier* як *рубіж*, *rubieץ*, *рубєж*.

Перша частина монографії цілком виправдано зосереджена на розгляді теорії фронтиру. У першому її підрозділі подано детальну розповідь про біографію, формування світогляду та ідейну спадщину основоположника концепції фронтиру Фредерика Джексона Тернера¹. Заслуга його як історика полягала у трансформації попередніх знань і уявлень у цілісну історичну концепцію, що дозволило створити у такий спосіб основний наратив історії США. Його концепція, за образним висловлюванням автора, була своєрідною «декларацією незалежності» історіографії США, першим ідейним винаходом американської історичної науки, сприйнятим у багатьох країнах світу.

Критики концепції Тернера досить щільно пов'язана зі зміною поколінь істориків. Автор констатує, що у 1922-1932 рр. найпомітнішими її опонентами були Чарлз Бірд, Ісає Бовмен, Бенджамін Райт; у 1932-1945 рр. – Волтер Прескот Веб. Фред Шенон, Томас Абернеті, Овен Латимор, Артур Шлезингер; 1945-1960 рр. – Мерлов Курті; 1960-і перша половина 1980-х років – Рей Ален Білінгтон; від другої половини 1980-х років – «нова західна школа», зокрема Патриція Лімерик та Ричард Вайт. Цей розгляд супроводжується цікавими авторськими ремарками щодо впливу на історіографічну рецепцію змін ідейно-політичних настанов, актуальних соціальних пріоритетів, перебігу Холодної війни тощо. Зауважено формування міфологем навколо Тернерової концепції як інтелектуальної основи американської ідентичності. Більше того, у розпал протистояння між СРСР і США Тернер перетворився у своєрідний ідеологічний символ останніх.

У другому підрозділі «Географія фронтиру та її піонери» йдеться про рецепцію Тернерової концепції у ділянці історичної географії, зокрема в теорії міграції Ісаї Бовмена та дослідження Овена Латимора. Зауважено особливості поглядів і підходів Бовмена, який на відміну від Тернера, більшу увагу приділяв прикладним дослідженням і зосереджувався саме на локалізації «міжрегіональної демаркації». Крім того, глобальний підхід цього дослідника, дозволяє вважати його зачинателем компаративних досліджень фронтирної проблематики. Наукова творчість Латимора стосується студіювання фронтирного простору Великого Степу в контексті формування китайської цивілізації (*Pax Sinica*) та історії Монголії як класичного прикладу *locus classicus* «ідеального фронтиру». Автор схиляється до реабілітації наукової ваги Латимора як теоретика порівняльної історії рівноцінних культур².

Третій підрозділ присвячений розгляду наукових біографій та новаційних підходів ще двох класиків фронтирної теорії – Волтера Прескота Веба та Вільяма Гарді МакНіла. За-

¹ Тут варто зазначити, що В. Грибовський у полемічній рецензії на книгу І. Чорновола зробив концептуальний закид авторові, що «розгляд історії вивчення фронтирної тематики з Тернера спричиняє помітне викривлення перспективи», оскільки фронтір «до Тернера і поза його текстами характеризувався дуже суголосно». Див.: Грибовський В. Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» (К.: Критика, 2015. – 376 с.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua>.

² Інна Булкина навіть вважає, що Чорновол визначає фронтір в цілому, у тому числі й український, не за Тернером, а за Латимором, тобто не як рубіж цивілізацій, а як зону взаємодії різних культур. Див.: Булкина І. Украинский фронтір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gefeter.ru/archive/19680>.

уважено, що Веб вважав фронтір одним із основних чинників модернізації людського суспільства, рівнозначним за впливом із Ренесансом та Реформацією. Він також був автором терміну «вік фронтіру», темпоральний вимір якого охоплював XVI – XX ст., і «гіпотези буму», яка описувала економічну й соціальну трансформацію Європи під впливом освоєння величезних американських просторів. Дослідження степового фронтіру Європи Вільяма МакНіла розглядається як один із аспектів його зацікавлення глобальною історією. Серед важливих теоретичних здобутків цього науковця зауважена його гіпотеза про співвідношення між примусом і насильством з одного боку, та свободою і рівністю з іншого, як домінуючих соціальних форм поведінки на порубіжжі. Важливо, що при верифікації цих ідей були використанні матеріали козацької минувшини України та Росії.

У другій частині монографії подано надзвичайно широку картину практичного використання фронтірної концепції для компаративного дослідження історії Латинської Америки, Канади, Австралії, Росії, середньовічної Європи, стародавнього Риму та України. При цьому автор наголошує, що вказані теоретичні напрацювання мають універсальне значення. Черговість розгляду обумовлюється хронологією поширенням ідей Тернера в дослідженнях минулого того чи іншого соціуму.

Так, перший підрозділ присвячений становленню історіографії Латинської Америки, зокрема її фронтірного сегменту, який автор образно визначив як «теза Болтона». Справді учень Тернера, професор Стенфордського та Каліфорнійського університетів, президент Американської історичної асоціації Герберт Юджин Болтон започаткував дослідження іспанської колоніальної спадщини. Проте цей дослідник і «школа іспанського порубіжжя» вважали своїм призначенням нагромадження фактичних знань й уникали теоретичних узагальнень. Зауважується основна відмінність латиноамериканських фронтірів від північноамериканських: які розвиваючи дух індивідуалізму, навіть самоврядування, але не сприяли становленню демократії.

У підрозділі «Мандрівні метрополії. Історіографія Канади» йдеться, що саме Ф. Тернер став фундатором застосування своєї тези про фронтір до цієї частини північноамериканського континенту. Проте автор зазначає, що концепція Тернера набула популярності у канадській історіографії лише в міжвоєнний період (школа екологів: Альфред Берт, Артур Сільвер Мортон, Едмунд Генрі Олівер, Волтер Сейдж, Артур Ловер) і привернула увагу до соціально-економічних відносин. Та водночас формувався альтернативний підхід, що наголошував на розбіжностях розвитку фронтірів Канади та США (лаврентійська школа: Гарольд Інніс, Дональд Крейгтон, після Другої світової війни – А. Ловер), який сягнув апогею в 1970-і рр. На нинішній час дискусії між лаврентистами та екологістами вщухли. Сучасні канадські історики надають перевагу регіональному аспектові. Це дозволило автору передбачити, що «такий підхід провадитиме до нової американсько-канадської версії історії освоєння передовсім західних земель та акультурації індіанських племен».

У підрозділі про австралійський фронтір розглянуто процес впровадження концепції Тернера в студіювання історії цього континенту. Тут піонерами були Фред Александер та Вільям Кіт Генкок. Провівши паралелі з історією США, вони звернули увагу й на розбіжностях. Австралійський історичний цех засвоїв ідеї інтерпретації австралійського минулого в світлі тези про фронтір й, на відміну від канадських колег, уникнув гострих суперечок та поділів під цим оглядом. На нинішній час в Австралії відчувається вплив «нової західної школи» історіографії США з притаманним їм акцентом на руйнівних наслідках фронтірної експансії для екології та суспільства аборигенів.

Чималий інтерес становить підрозділ «Фронтіри Росії». Автор виділяє американську та російську історіографію вказаної проблеми. Фундатором спеціалізованого підходу до проблеми він вважає професора Вашингтонського університету Доналда Тредголда, який вперше відтворив образ сибірського фронтіру другої половини XIX – початку XX ст. на рівні монографії. В російській історіографії фундатором ідеї порівняльного підходу до національної історії в ключі Тернера був радянський історик Олексій Єфімов, а радянська американістика розпочалася з інтерпретації ним тези Тернера в дусі марксизму. Зараз такий аспект особливо популярний у середовищі науковців Сибіру, які фактично вже переписали історію свого краю в тернеріанському ключі.

У цьому підрозділі автор також детально зупинився на аналізі концепції відомого австрійського дослідника А. Каппелера, який запропонував розглядати явище фронтіру в

чотирьох ракурсах: як географічний фронтір між різними кліматичними й рослинними зонами (в російському випадку – між лісом і степом); як соціальний фронтір між різноманітними способами життя й системами цінностей (особливо – між осілим населенням та кочівниками або мисливцями); як воєнний фронтір між двома мілітарними потугами; як релігійний і культурний фронтір між різноманітними системами цінностей і культурними традиціями (с. 127, 268–269).

В окремому підрозділі «Середньовічні фронтіри та модерні кордони» йдеться про використання фронтірної концепції в медієвістиці, що суттєво розширило початкове класичне Тернерове розуміння фронтіру як явища лише модерної доби. Автор зауважує появу таких нових смислів як певну взаємодію/протидію із іншими науковими парадигмами, зокрема, так званою «тевтонською» або «гермовою» теорією попереднього покоління американських істориків, репрезентантом якого був Герберт Бакстер Адамс. Згадано також про вплив медієвіста Джеймса Вестфолла Томпсона на посилення розуміння універсальності застосування поняття фронтіру. Звернута увага на доробок Чарльза Юліана Бішка, Клавдіо Санчес-Альборноза, Хуліо Гонсалеса, Роберта Рейнолдса, Арчибальда Льюїса, Карла Верліндена, Роберта Бернса та інших істориків, які сприяли поширенню застосування ідеї про фронтіри в медієвістиці.

Підсумовуючи підрозділ, автор зауважив, що найновіші дослідження спричинили глобальні зміни насамперед у сфері історичної географії. Медієвісти остаточно обґрунтували гіпотезу відсутності лімітованих державних кордонів в домодерну епоху, в такий спосіб підтвердивши вже раніше висловлену думку про те, що державні кордони – наслідок картографічної революції й епохи націоналізмів.

У підрозділі «Ліми Стародавнього Риму» йдеться про американську історіографію вказаної проблеми та дискусію про «велику стратегію» Римської імперії, започатковану американським фахівцем в галузі історії стратегії Е. Лютваком. Дискусія, завдяки насамперед британському вченому Чарльзові Вітакерові, привела до істотної трансформації уявлень про фронтіри та ліми в напрямку їхньої остаточної ототожнення.

Завершує другу частину мабуть найактуальніший для українського читача підрозділ «Дискурс колонізації, теорія фронтіру та історіографія України». Тут автор звертається до колонізаційного дискурсу М. Грушевського, Д. Багалія та найвідоміших представників їхніх наукових шкіл – С. Рудницького, В. Юркевича, Н. Полонської-Василенко, С. Томашівського, О. Терлецького. Проте, він змушений констатувати, що жоден з них не послуговувався Тернеровою концепцією.

Фактично історію України в дисципліну компаративних фронтірів в 1960-х рр. впровадив В. Макніл. І. Лисяк-Рудницький став першим інтерпретатором тези Тернера в українській історіографії. Можна погодитися з думкою автора, що найуспішнішим на сьогодні в американській історіографії застосуванням тези про фронтір на українському ґрунті є монографія Гіроакі Куромії про насильство як метод влади на Донбасі наприкінці XIX – XX століть (с. 177-179). До недавнього часу Я. Дашкевич залишався єдиним із українських істориків, хто пробував адаптувати теорію фронтіру до історії України в усьому її обсязі. В цілому, автор змушений констатувати, що спадщина теоретиків фронтіру в Україні ще мало відома, хоча в останні роки з'явилася низка публікацій, автори яких (Д. Білий, В. Брехуненко, В. Кравченко, В. Грибовський, С. Леп'явко, В. Маслійчук, В. Мільчев, І. Стороженко) успішно оперують їхніми ідеями в студіях історії України різних періодів.

В останній Третій частині монографії автор аналізує перспективи застосування теорії фронтіру до дослідження історії України³. Тут йдеться, передовсім про продуктивність порівняльних студій та валідність відповідних дослідних стратегій та методологій.

В окремому підрозділі «Світові аналоги козацтва в порівняльному контексті» розглядається проблема генези козацтва в контексті порівняння з їхніми світовими аналогами: відомими воїнами фронтіру – лімітанами Стародавнього Риму, сельджуцькими газі та акритами (апіталами) Візантії, хрестоносцями; військовим населенням Степового фронтіру Європи – турецькими мартолозами і влахами (морлахами), гайдуками, ускоками Хорватії, секлерами Трансильванії, граничарами Австрійського мілітарного кордону; окремо розглядаються актори насильства американських фронтірів – суспільства пастухів (вакуеро Мексики, вакейро Бразилії, гаучо Аргентини, гуасо Чилі, ковбої США та Кана-

³ В. Грибовський у згаданій рецензії вважає цю частину монографії «найслабшою з-поміж інших».

ди, ланеро Колумбії й Венесуели), маруни Карибського моря та бандерати Бразилії. Такий підхід дозволив авторові зробити кілька важливих висновків щодо спільних рис вказаних спільнот. Крім того, він зауважив, що впродовж XIX – XX століть історичний досвід фронтирів інструменталізували інтелектуали, відтак він став атрибутом націоналістичних міфів, які іноді засвоювала й метрополія. Проте, як правило, воїни фронтіру – це напівкочові мультикультурні спільноти з амбівалентною лояльністю, яка постійно змінювалася.

Досить цікаві гендерні аспекти порушено у підрозділі «Стать на фронтірі». Предметом розгляду тут є феномен «запорозького целібату» – показової погорди запорізьких козаків до жіноцтва в компаративному контексті. Для порівняльного аналізу автор залучає розгляд становища жіноцтва на фронтах Америки (втілений в образі Бідової Джейн) та досить специфічних стосунків між терськими козаками і козачками. Наведені приклади з освоєння Америки: формування креольських народів Латинської Америки, шлюбна звичаєвість пуританських піонерів Вісконсина й Коннектикута, розквіт проституції в XIX ст. у США й феномен полігамних сімей мормонів спонукають автора зробити висновки, що всі ці відхилення мали цілком логічне пояснення – дефіцит «другої статі» на фронтах.

Для виживання на порубіжжі необхідно було вирішувати два завдання – захистити, по-перше, й відтворити себе, по-друге. Сім'я була елементарною економічною клітиною, яка гарантувала тилове забезпечення й самовідтворення, водночас жінки та діти були тягарем, який в умовах постійної військової небезпеки істотно послаблював бойовий дух таких спільнот. Тому фронтірний соціум виробив певний компроміс між цими двома істотними проблемами, наслідком чого й була, на перший погляд, дивна звичаєвість. Найдалі у цьому відношенні зайшли запорізькі козаки, які повністю відмежували жіноцтво й сімейне життя від свого військового табору.

Для підсилення авторської інтерпретації «січового целібату» можуть бути у нагоді й оригінальні спостереження М. Грушевського щодо Запорізької Січі, як специфічної форми чоловічої організації, що була притаманна різним воєнним племенам давнини⁴.

У підрозділі «Релігія та культура на фронтірі» йдеться про вплив релігії та культурного розмаїття на історію України в широкому порівняльному контексті. Автор розглянув відмінний перебіг змагання різних культур в епоху хрестових походів на Близькому Сході, Піренейському півострові та південному узбережжі Балтійського моря. Запропонована компромісна періодизація формування конфесійної ідентичності українського козацтва (с. 252). Зауважено, що дефіцит людських ресурсів на порубіжжі сприяв відносній конфесійній толерантності. Така конфесійна ситуація в Україні приваблювала дисидентів з сусідніх країв, особливо тих, де спостерігалась менший рівень релігійної терпимості. У результаті поступово сформувалося поліконфесійне й мультикультурне суспільство, яке було таким аж до періоду Другої світової війни.

Останній підрозділ «Фронтір – ідентичність – націоналізм» автор присвятив доведенню продуктивності порубіжної методології у дослідженні ідентичностей. Для цього у компаративному ключі розглянуто чотири взаємопов'язаних сюжети: вплив Тернера на ідеологію американського націоналізму, значення Латиморових ідей про китайську цивілізацію та монгольський націоналізм, погляди Ігоря Копитова на генезу фронтірних спільнот Африки та формування української національної ідентичності в контексті заявленої проблематики. На перший погляд тут маємо справу з принципово відмінними явищами, однак автор знайшов для них спільний знаменник. Так, він звернув увагу, що всі теоретики фронтірів стверджували їхню особливу роль в процесі націєтворення за подібним сценарієм. В умовах постійного виживання й хронічного дефіциту людських ресурсів ідентичність мігрантів не мала вирішального значення, що сприяло їхній інтеграції в нове суспільство. За авторськими спостереженнями, порубіжна ідентичність мешканців ранньомодерних «Україн» була міцним фундаментом, на якому історики та літератори вибудували постулати українського націоналізму. Проте, вплив фронтірного минулого на кристалізацію модерної української ідентичності дослідником не абсолютизується. Оскільки, вона, хоч і закорінена в фронтірному минулому, є наслідком передовсім західноєвропейської модернізації.

Висновки до яких дійшов І. Чорновол аргументовані, вагомі, органічно витікають із змісту монографії. Приваблює авторська ретельність у концептуалізації основоположних

⁴ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Б.м., 1921. – С. 315–316.

тез фронтірної теорії, поясненні еластичності вихідного поняття та їхній продуктивності у практиці порівняльних досліджень. Тут також наводяться авторське підсумкове визначення ключового поняття, як «порубіжжя», а не «пограниччя» (с. 273).

Рецензований текст засвідчив, що І. Чорновол досягнув поставленої мети. В його монографічному дослідженні запропоновано й апробовано досить продуктивну модель компаративної історіографії, яка становить вагомий прикладний інтерес для студіювання української проблематики. Монографія виконана як міждисциплінарне дослідження. Автор демонструє добру фахову підготовку, належним чином орієнтується у найновіших підходах щодо складних проблем сучасної історіографії.

Безперечною позитивною ознакою рецензованої монографії є її візуальне оформлення. Авторський текст органічно доповнюють понад 200 ілюстрацій, які відтворюють важливі історичні та історіографічні аспекти – починаючи від історичних мініатюр із життя на порубіжжі, і завершуючи зображеннями дослідників фронтірної тематики, оправами їхніх книжок, прикладами меморіалізації героїв порубіжжя тощо. Важливо також зазначити – всі зображення мають відповідну атрибуцію, що дозволяє використовувати їх для суттєвого розширення джерельної бази. Крім того, візуальну складову дослідження можна було розширити за рахунок ширшого використання історичних карт, які відображають фронтірну ситуацію та її зміни.

Наголошуючи на суттєвих позитивних характеристиках монографії, звернемо увагу й на деякі побажання та окремі зауваження.

У тексті монографії зустрічаються певні текстологічні повтори. Зокрема, про виступ Ф. Тернера з доповіддю «Значення фронтиру в історії США» на з'їзді Американської історичної асоціації 1893 р. йдеться на с. 9 та с. 41, про довільне використання ним же терміну «фронтір» на с. 19 та с. 42, про переписування сибірськими дослідниками історії власного краю в тернеріянському ключі (с. 129 та с. 271); про внесок у проблематику компаративних фронтирів радянського історика Олексія Єфімова (с.120-122, с. 129, с. 271); про адаптацію тези про фронтір до історії османської Порти австрійським істориком Паулем Віттеком (с. 194 та с. 248) тощо.

Дещо дивним виглядає авторське бажання серед методологічних засад власного дослідження прописати як загальнонауковий метод – «наукову об'єктивність» (с. 16).

Досить ризикованими видаються спроби автора пояснити сучасну кризу в Україні її фронтірним минулим (принаймні, породженим ним фронтірною амбівалентною лояльністю та «роздертим сумлінням»), без врахування основного чинника – тривалого втручання Російської Федерації та російської військової агресії (с. 279).

Вказані міркування не підважують загальну позитивну оцінку монографії і можуть розглядатися як спонукальний чинник до подальших студіювань і дискусій. На нашу думку, монографію Ігоря Чорновола можна вважати одним із базових тестів сучасної української історіографії. Висловлені в ній ідеї сприяють опануванню теоретико-методологічним оснащенням світової історіографії, тим самим відкриваючи нові шляхи зближення української історичного цеху із зарубіжними колегами

Віталій Масненко

